

تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور و جایگاه آن در کاربردی‌سازی تصمیم‌گیری اسلامی

مهدی عزیزی (نویسنده مسئول)

دانشجوی کارشناسی ارشد پیوسته معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران

seyedmahdiaziz@gmail.com

حسین بختیاری

استادیار گروه صنعتی دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران

bakhtiari14@gmail.com

محمد جواد بهمن‌آبادی

دانشجوی کارشناسی ارشد پیوسته معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران

mj.bahman1373@gmail.com

چکیده

کاربردی‌سازی نظریات مدیریت تاکنون پژوهشگران بسیاری را به خود جذب کرده است. در این میان، مدیریت اسلامی نیز برای رسیدن به چنین هدف مهمی باید تلاشی فزاینده داشته باشد. از سویی عرصه تصمیم‌گیری به عنوان محوری‌ترین موضوع مدیریت، و از سوی دیگر عرصه‌ای که بیش از همه می‌تواند متعلق اسلامی یا غیراسلامی واقع شود، بیش از همه نیازمند کاربردی و عملیاتی شدن است. در این پژوهش، با معرفی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور کوشیده‌ایم چشم‌انداز نوینی پیش روی کاربردی‌سازی تئوری‌های تصمیم‌گیری اسلامی گشوده شود. در این راستا، پژوهشگران پس از تبیین چیستی این نوع تصمیم‌گیری، جایگاه مهم و بی‌همتای آن در آموزه‌های اسلامی را به نمایش گذاشته، ویژگی‌هایش را تبیین کردند. در این مرحله لازم بود چرایی اهمیت تصمیم‌گیری حجیت‌محور برای کاربردی‌سازی تصمیم‌گیری اسلامی تبیین شود. به این منظور، تبیین شد که میزان بالای کارایی عملیاتی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور دلیل این مسئله است.

برای نشان دادن کارایی عملیاتی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور، از آموزه‌های کلامی و اصولی استفاده شده و این کارایی عملیاتی با استفاده از مفاهیمی چون مصلحت سلوکیه و قاعده لطف در بحث حجیت در اصول فقه نشان داده شد. نتایج به‌دست آمده، حاکی از تساوی میزان مطلوبیت نتایج تصمیم‌گیری حجیت‌محور با تصمیم‌گیری مبتنی بر احکام واقعی است. به‌علاوه تلاش شد با استفاده از تبیین هم‌ارزی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور و تصمیم‌گیری رضایت‌بخش نیز کارایی عملیاتی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور نشان داده شود. سرانجام پیشنهادهایی به منظور تکمیل فرایند این پژوهش و کاربردی‌سازی آن ارائه شد.

کلیدواژگان: تصمیم‌گیری اسلامی، اصل حجیت، پژوهش کمی، تصمیم‌گیری عقلایی محدود، تصمیم‌گیری رضایت‌بخش.

مقدمه

زندگی فردی و اجتماعی همه انسان‌ها سرشار از تصمیم‌هاست، و آینده و مسیر زندگی هر فرد یا جامعه را تصمیم‌های او شکل می‌دهد. به‌علاوه موفقیت و زیست‌پذیری هر سازمان وابسته به فرایندهای تصمیم‌گیری آن سازمان است (اسمیت، ۱۳۸۰، ص ۹). از سوی دیگر باید تأکید کرد که هر تصمیمی متأثر از - و یا حتی نتیجه مستقیم - اعتقادات و تفکرات تصمیم‌گیرنده است (عزیزی، ۱۳۹۱). به‌علاوه اثرگذاری آموزه‌های اسلامی در امر تصمیم‌گیری، پیش از این به تفصیل بررسی و اثبات شده است (مطهری، ۱۳۹۰، ص ۱۷۰؛ خندان، ۱۳۸۷، ص ۱۸۱؛ عزیزی، ۱۳۹۴). لذا در میان عرصه‌های مختلف مدیریت اسلامی، عرصه تصمیم‌گیری اسلامی جایگاهی ویژه دارد. در این راستا، پژوهشگران از جنبه‌های مختلفی به مدیریت اسلامی پرداخته‌اند (حجازی‌فر، ۱۳۹۴) که شرح آن در بخش پیشینه پژوهش خواهد آمد. با این همه، یک مسئله اساسی در این پژوهش‌ها نادیده گرفته شده است. این مسئله، ناتوانی تصمیم‌گیرندگان مسلمان در عمل کامل و جامع به احکام واقعی اسلام است. در توضیح باید افزود، احکام واقع، که همان نظر قطعی شارع است، به طور معمول در مقابل احکام ظاهری - که بر اساس حجیت اجتهاد به دست می‌آیند - قرار می‌گیرد. در واقع، نادیده‌گرفتن این مسئله موجب شده است که پژوهش‌های سودمند و جامع پیشین درباره تصمیم‌گیری اسلامی در عرصه عملیاتی سازمانی بلااستفاده باقی بمانند؛ چراکه آن پژوهش‌ها درباره تصمیم‌گیری اسلامی است. حال آنکه آنچه در عمل ممکن است روی دهد، تصمیم‌گیری اسلامی محدود است. لذا برای استفاده از بدنه دانش تصمیم‌گیری اسلامی، ضرورتاً

باید به مسئله حجیت، و جایگاه تصمیم‌گیری که تنها در حد توان تصمیم‌گیرنده است، پرداخته شود. این همان ضرورتی است که پژوهشگران را برآن داشت تا به تفصیل به تبیین چیستی و کارایی عملیاتی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور بپردازند.

علاوه بر این، بخش گسترده تئوری‌های تصمیم‌گیری مدیریت، در فضای کمتی و مدل‌سازی‌ها و محاسبات آماری است (پید و لویوس، ۲۰۰۱، ص ۳)^۱، اما متأسفانه تصمیم‌گیری اسلامی تا کنون کمتر به این عرصه وارد شده است. در این مقاله، پژوهشگران برای جبران این خلأ، تلاش کردند با رویکردی کمتی از میان معادلات ریاضی مختلف، به مدل‌سازی تصمیم‌گیری اسلامی معمول و تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور بپردازند و با این راهکار، کارایی عملیاتی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور را اثبات کنند. به عبارت دیگر، در این پژوهش تلاش شده است تا نشان داده شود که هر چند تصمیم‌گیرندگان مسلمان در عمل نمی‌توانند تمام احکام واقعی^۲ اسلام را به دست آورند و در تصمیم خود به کاربندند، اما با عمل به اجتهاد-تلاش کافی و درست از سوی فرد باصلاحیت- برای تصمیم‌گیری اسلامی، به همان نتایجی می‌رسند که در صورت پیروی از احکام واقعی حاصل می‌شد. در این راستا، پرسش‌های بنیادین این پژوهش به صورت زیر تدوین شدند:

۱. ویژگی‌های تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور چیست؟
۲. چه دلایلی برای کارایی عملیاتی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور وجود دارد؟
۳. نتایج تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور، چه رابطه‌ای با «تصمیم‌گیری اسلامی بر اساس احکام واقعی» دارد؟

از سوی دیگر درباره ضرورت این پژوهش باید تأکید داشت که هر چند در مقام نظر تصمیم‌گیری اسلامی اصلی همان است که به طور کامل مطابق آموزه‌ها و احکام واقعی شارع باشد، اما در مقام عمل رسیدن کامل به چنین تصمیم‌گیری‌ای برای مسلمین ناممکن است، و عمل کامل به احکام واقعی تنها توسط معصوم یا با هدایت و خبر قطعی از او ممکن است (خویی، ج ۲، ۱۴۲۲، ص ۲۲۱). لذا اگر تعلق به عملیاتی ساختن و پیاده‌کردن آموزه‌های مدیریت اسلامی در عرصه تصمیم‌گیری داشته باشیم، تنها راه پیش رو پرداختن به تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور است. از سویی در مدیریت متداول غربی نیز تلاش‌های بیشماری برای اجرایی‌سازی و کاربردی‌سازی نظریات تصمیم‌گیری صورت گرفته است (که در بخش ادبیات موضوع به اهم آن‌ها اشاره خواهد

1. Pidd and lewis

۲. همان‌طور که پیش از این نیز اشاره شد، منظور دقیق از احکام واقعی که یک مبحث نسبتاً تخصصی در فقه است، که در بخش مبانی نظری توضیح داده خواهد شد.

شد)؛ حال آنکه این عرصه مهم در مدیریت اسلامی مورد غفلت قرار گرفته و خلأیی راهبردی ایجاد کرده که سد راه اجرایی شدن مدیریت اسلامی شده است.

۱. پیشینه پژوهش

با در نظر گرفتن موضوع و رهیافت این پژوهش می توان دو دسته از آثار مدیریت را به عنوان پیشینه پژوهش حاضر در نظر گرفت. با توجه به موضوع پژوهش حاضر یعنی تصمیم گیری اسلامی، واضح است که نخستین مجموعه آثاری که باید به عنوان پیشینه این اثر مورد توجه قرار داد، آثار مرتبط با تصمیم گیری اسلامی است. تصمیم گیری اسلامی موضوع اصلی یا فرعی پژوهش های بیشماری بوده که البته در غالب این آثار صرفاً از بعد اخلاقی به این مسئله پرداخته شده است. صرف نظر از معمول این آثار که خلاصه ای از مهم ترین آنها در جدول شماره ۱ ذکر شده است، برای شناخت جایگاه اساسی تصمیم گیری اسلامی در ادبیات مدیریت اسلام باید به اثر شهید مطهری در این باب اشاره کرد. این اثر فراتر از دیگر آثار تصمیم گیری و حتی مدیریت اسلامی، به تأسیس بنیانی نوین برای تصمیم گیری اسلامی اقدام کرده است. در این اثر، شهید مطهری رشد اسلامی را به عنوان جای گزین فایده گرایی به عنوان بنیانی برای تمامی تصمیم گیری ها معرفی کرده اند (مطهری، ۱۳۹۰، ص ۱۰۱).

جدول شماره ۱. تصمیم گیری اسلامی، دیدگاه ها، تعاریف و ویژگی ها

منبع	دیدگاه و تعریف	ویژگی
(علوی، ۱۳۸۶)	تصمیم گیری اسلامی صحیح، بر اساس نگرش لا جبر و لا تفویضی شکل می گیرد	نگرش مبنایی
(دهقانی و همکاران، ۱۳۹۱)	عدالت اسلامی، محور تصمیم گیری اسلامی است و ادراک عدالت نیز نقشی اساسی دارد.	نگرش اجتماعی
(جوادی آملی، ۱۳۷۲)	مشورت، آرامش و طمأنینه، توجه به حضور در محضر الهی و بررسی دقیق و همه جانبه، معیارهای تصمیم گیری اسلامی اند.	چندبعدی
(عزیزی و رازینی، ۱۳۹۴)	آموزه های اسلامی در هر سه عرصه احکام، اخلاق و اعتقادات در تصمیم گیری مؤثر است، که تقدم و تأخر آنها در مدل تصمیم گیری اسلامی ارائه شده است؛ اما بصیرت محوری ترین آموزه مؤثر در تصمیم گیری اسلامی است.	نگرش همه جانبه + اولویت بندی آموزه ها

با در نظر گرفتن روش و رویکرد این پژوهش، دسته دیگری از تحقیقات می توانند پیشینه این

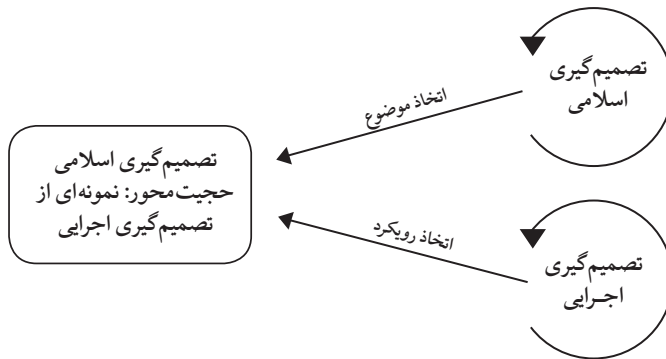
پژوهش به شمار آیند. درباره این دسته از تحقیقات باید گفت پژوهش‌هایی که تلاش داشته‌اند کارایی عملیاتی تئوری‌های تصمیم‌گیری اجرایی (در مقابل تصمیم‌گیری عقلایی جامع که اندیشمندان مدیریت بر ناممکن بودن آن تأکید دارند) را نشان دهند، تأثیر بسزایی در پیشبرد این پژوهش داشته‌اند. در جدول شماره ۲ به مهم‌ترین این آثار اشاره شده است. در ادامه، تبیین خواهد شد که غایت همه این آثار و بسیاری آثار دیگر ساده‌سازی و اجرایی‌سازی فرایند تصمیم‌گیری بوده است.

جدول شماره ۲. تحلیل‌های برای نشان دادن کارایی نظریات تصمیم‌گیری اجرایی

منبع	خلاصه فرایند پژوهش	ویژگی
(بردن و کونولی، ۲۰۰۸، ص ۷۹)	مدل‌سازی هم‌زمان یک مسئله با دو رویکرد تصمیم‌گیری عقلایی و تصمیم‌گیری رضایت‌بخش و حل هر دو مدل و نشان دادن تساوی نتایج	تمرکز بر تصمیم‌گیری رضایت‌بخش
(کانمان، ۲۰۱۱) (بکمن و لاتی، ۲۰۱۱)	در تصمیم‌گیری بر اساس نظریه چشم‌انداز نشان داده می‌شود که واکنش‌های افراد به ریسک‌هایی که از لحاظ منطقی برابر هستند متفاوت است.	تصمیم‌گیری غیر عقلایی
(وروم، ۱۹۷۴)	گفتمان مدیریت اقتضائی در عرصه‌های مختلفی توسعه یافته است. ویکتور وروم با تطبیق آموزه‌های این گفتمان در تصمیم‌گیری مدلی ارائه داد، که در هر شرایط سازمانی، چه نوع تصمیماتی باید اتخاذ شود.	تصمیم‌گیری اقتضائی
(جوزف و لینگیل، ۲۰۱۶) و (اسکراج، ۲۰۱۶)	رویکرد پژوهشی در راستای عملیاتی‌سازی و کاربردی‌سازی تصمیم‌گیری به مورد کاوی، بررسی صنایع یا کسب و کارهای خاص، تمرکز بر اطلاعات انبوه، در تصمیم‌گیری‌ها گرایش داشته است. در این پژوهش‌ها بخش قابل توجهی از فرایند پژوهش صرف توصیف چگونگی تصمیم‌گیری مدیران در عمل شده و در انتها پیشنهادهایی برای بهبود این مسئله ارائه می‌شود.	پژوهش‌های نوین در تصمیم‌گیری اجرایی

با توجه به مطالب بالا سازمان پیشنهادی این پژوهش در قالب نگاره زیر قابل ارائه است:

1. Tanya Latty and Madeleine Beekman
2. John Joseph Ronald Klingebiel
3. Michael Schrage

۲. مبانی نظر ۲-۱. تصمیم‌گیر

در اصطلاح تخصصی، تصمیم‌گیری جوهره علم مدیریت معرفی و تعاریف مختلفی از آن ارائه شده است. در ساده‌ترین و از قضا معتبرترین این تعاریف تصمیم‌گیری مترادف با اراده کردن معرفی شده است (سایمون، ۱۹۶۰، ص ۱۳۴). صرف نظر از این تعاریف مختلف، باید به پیچدگی موجود در فرایند تصمیم‌گیری پرداخت. از سویی ماهیت تصمیم‌گیری و از سوی دیگر حتی شناخت تصمیم‌گیرندگان در تصمیم‌گیری‌های سازمان، پیچیده و بغرنج است (مینتزبرگ، ۲۰۰۷، ص ۴). این پیچدگی تناسبی با ماهیت عملیاتی و اجرایی دانش و اقدام مدیریت ندارد. به همین منظور، نظریه پردازان مختلف پیشنهادهاى گوناگونی برای ساده‌سازی تصمیم‌گیری ارائه داده‌اند. در این میان، مهم‌تر و پیش از همه، باید به نظریه تصمیم‌گیری رضایت‌بخش سایمون اشاره کرد. این نظریه در برابر نظریه تصمیم‌گیری بهینه یا عقلایی ارائه شده است. در نظریه تصمیم‌گیری بهینه یا عقلایی فرض می‌شد بهترین تصمیم، تصمیمی است که در آن تمامی معیارها مورد بررسی کامل قرار گیرد و گزینه انتخابی در همه معیارها حداکثر امتیاز را داشته باشد. این رویکرد تصمیم‌گیری با انتقادات بسیار متعددی روبرو شده است (باداراکو، ۲۰۱۶).^۱ در این میان نظریه رضایت‌بخشی سایمون، یکی از نظریات جای‌گزین برای تصمیم‌گیری عقلایی است. مطابق منظر سایمون، دنیا به قدری پیچیده است که یک مدیر نمی‌تواند تمام اطلاعاتی را که در یک زمینه قابل جمع‌آوری است بررسی و تحلیل کند و باید به عقلانیت محدود رضایت دهد و تنها به اندازه (رضایت‌بخش

1. Joseph L. Badaracco

و مکفی^۱، به تحلیل‌های خود پیش از اخذ تصمیم ادامه دهد. به عبارت بهتر، سایمون می‌گوید: پاسخ عقلایی در مقابل شرایط اجمال اطلاعات بنیادی و محدودیت توانایی ذهنی این است که به جای اینکه به دنبال گزینه‌های عالی و کامل باشیم، تصمیم‌هایی را که به اندازه کافی خوب هستند انتخاب کنیم (سایمون، ۱۹۹۷). هر چند سایمون تأکید فراوانی بر پیچیدگی جامعه و محیط و مسائل مورد تصمیم‌گیری داشت، اما جالب است که نظریه‌پردازان بعدی نه تنها این دریافت او را افراط ندانسته، بلکه پا را فراتر نهاده و استدلال کردند که حتی سایمون نیز پیچیدگی مسائل و محیط را دست‌کم گرفته است. لذا برای اجرایی‌سازی تصمیم‌گیری، تئوری‌هایی لازم است که بیش از عقلانیت محدود سایمون مسائل را ساده‌سازی و قابل اجرا کنند (هندری، ۲۰۱۳، ص ۹۵)^۲. در همین راستا نظریه‌پردازان ایده معنابخشی^۳ در مدیریت را معرفی کردند (ویک، ۱۹۹۵)^۴.

به‌علاوه تلاش‌های جیمز مارچ را نیز می‌توان در راستای اجرایی ساختن تئوری‌های تصمیم‌گیری دانست. او با تأکید بر اهمیت تمایلات و رجحان‌های شخصی و غیرعقلایی افراد یا ملاحظات سیاسی آنها اقدام به معرفی تصمیم‌گیری بر اساس توافق کرد (مارچ، ۱۹۸۸). شکل افراطی‌تر همین رویکرد در نظریاتی چون نظریه تصمیم‌گیری به مثابه سطل زباله (انسانی از گرایش‌ها و ترجیحات عقلایی، احساسی، اجتماعی، سیاسی و...) منعکس شده است (کوهن و همکاران، ۱۹۷۲)^۵. همچنین، ایده تصمیم‌گیری اقتضائی به عنوان اجرایی‌ترین مدل تصمیم‌گیری نیز در زمره این آثار قابل توجه است (پاگ، ۲۰۰۸، ص ۳۰۹)^۶.

همان‌طور که پیش از این اشاره شد، به رغم تمامی این آثار ماندگار در مدیریت متداول به منظور کاربردی‌سازی و اجرایی‌سازی تئوری‌های تصمیم‌گیری، متأسفانه در مدیریت اسلامی به این عرصه کم توجهی شده و لذا شایسته است که آثار متعددی مانند اثر حاضر برای جبران این خلأ (کاربردی‌سازی و اجرایی‌سازی تئوری‌های تصمیم‌گیری اسلامی) اقدام کنند.

۲-۲. حجیت

حجیت به طور کلی به معنای صلاحیت یک امر برای استفاده و استناد به عنوان دلیل شرعی است

1. Satisfice و suffice: ترکیبی از
2. John Hendry
3. sense-making
4. Weick, Karl
5. Cohen, Michael
6. Pugh, Derek

(بدری، ۱۴۲۸ق، ص ۱۲۸). به عبارت بهتر، اگر حجیت چیزی ثابت شود، می‌تواند دلیلی برای صحت یک عمل از نظر شرعی به شمار آید. بحث حجیت در اصول فقه در موارد متعددی به کار می‌رود که از جمله آنها حجیت خبر واحد، حجیت ظاهر و حجیت قطع است. در این پژوهش یکی از زیرمجموعه‌های بحث حجیت ظاهر مورد استفاده و توجه بوده است. برای روشن شدن این مطلب باید معنای عبارات تخصصی اصولی ذیل را نیز مد نظر قرار داد.

حجیت ظاهر در اصول فقه، به معنای صلاحیت ظاهر ادله شرعی لفظی به عنوان دلیل شرعی (و نیاز به دلیل برای کنار گذاشتن ظاهر نصوص) است (حسینی، ۱۴۱۵ق، ص ۶۵) که بخشی از این ظاهر با احکام ظاهری مرتبط است. باید افزود که حکم واقعی، حکمی است که در آن با استفاده از ادله قطعی و یقینی - مثل خبر متواتر تفصیلی - منظور شارع درباره یک موضوع به دست آمده باشد (خویی، ج ۲، ۱۴۲۲، ص ۲۲۱). حکم ظاهری نیز به معنای حکمی است که در نبود حکم واقعی با استفاده از امارات معتبره یا اصول به دست می‌آید (حسینی، ۲۰۰۷، ص ۱۵۰). واضح است که امارات معتبره نیز به معنای نشانه‌ها و طرقی - مثل خبر واحد ثقه - هستند که می‌توان به وسیله آنها نسبت به حکم واقعی ظن پیدا کرد، و مطابق فقه شیعه امارات معتبره حجیت اعتباری از جانب شارع دارند (آخوند خراسانی، ۱۴۱۳، ص ۲۷۵). در صورت عدم دسترسی به امارات باید به اصول عملیه یا ادله فقاهتی - مثل اصل استصحاب یا برائت - مراجعه کرد، که این اصول نیز دارای حجیت اعتباری هستند (صدر، ج ۳، ۱۴۰۸، ص ۲۱؛ شیخ انصاری، ج ۱، ۱۴۲۰، ص ۲۵).

۳. روش پژوه

در این پژوهش به منظور جمع‌آوری داده‌ها از دو راهکار مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و مصاحبه با افراد صاحب‌نظ، و نهمچنین برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل تطبیقی استفاده شده است. تحویل تطبیقی به معنی تویف و تبیین مشابهت‌ها و تفاوت‌های شریطیبا نتایج میان واحدهی اجتماعی مانند ملت‌ها، جوامع، مکاتب و فرهنگ‌هاست (غفاری، ۱۳۸۸). علاوه بر این راهبرد نظریه‌پردازی در این پژوهش استفاده از دو رهیافت فقهی اجتهادی و اثبات ریاضی بوده است. هر یک از این دو راهکار به نوبه خود اتقانی کم‌نظیر دارند

دوباره رهیافت فقهی اجتهادی که از جمله روش‌های مورد توجه در مدیریت اسلامی است (امیری، ۱۳۸۸) پژوهشگران تلاش کرده‌اند با بازتبیین و توسعه منظر فقیهان شیعه دوباره مسئله حجیت در اصول فقهیکارایی عملیاتی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور را نشان دهند. خوشبختانه در این مرحله نظر مشهور عالمان شیعه مؤید موضع اتخاذی پژوهشگران بوده است؛

اما به هر حال، پژوهشگران باز هم تلاش کرده‌اند تا با ارائه مستندات از منابع دسته اول دینی (آیات و روایات) صحت این منظر را نمایان‌تر سازند

۴. تبیین تصمیم‌گیری حجیت‌محور بر اساس ادبیات دینی

مبحث حجیت از جمله مباحث مبنایی و بسیار تخصصی اصول فقه است که بسیاری از مباحث پیچیده در اصول فقه، با این مبحث ارتباط دارد (شیخ انصاری، ج ۱، ۱۴۲۰، ص ۱۰۵). همان‌طور که اشاره شد، در این مقاله عناوین حجیت ظاهر و به عبارت بهتر امارات و اصول عملیه بیش از همه مورد توجه بوده‌اند. برای آغاز بحث و معرفی و تبیین تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور باید به احکام واقعی اشاره کنیم. همان‌طور که پیش از این اشاره شد، حکم واقعی عبارت است از منظور قطعی شارع درباره هر مسئله. پس در مقام عمل نیز مکلف موظف است که به حکم واقعی (منظور قطعی شارع) عمل کند.

باید افزود که در منابع دینی رجوع به امارات و اصول هنگام نبود دلیل یقینی به کرات ذکر شده است. برای نمونه باید اشاره کرد که احادیث معتبر فراوانی مبنی بر رجوع به نقل ثقه از معصوم (که یکی از امارات است) در هنگام نبود علم یقینی وجود دارد (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ص ۴۸۴؛ طوسی، ۱۴۱۱، ص ۲۹۱؛ عاملی، ج ۱، ۱۴۰۹، ص ۳۸؛ راوندی، ج ۳، ۱۴۰۹، ص ۱۱۱۴). به‌علاوه باید افزود این مسئله مورد اجماع علمای شیعه است (نائینی و خوئی، ج ۲، ۱۴۱۹، ص ۳۶۷) و لذا نیازی به بحث تفصیلی برای اثبات آن در این مقاله نیست.

گفتنی است که در احکام عادی و مسائل رایج (مثل طهارت یا صوم) به سبب وجود ادله یقینی در بسیاری از موارد عمل به حکم واقعی برای مکلف ممکن است؛ اما در همین احکام عادی و مسائل رایج نیز بسیار پیش می‌آید که ادله یقینی وجود ندارند و لذا مکلف نمی‌تواند به حکم واقعی دست یابد و بنابراین مکلف به عمل به حکم ظاهری است و باید بر اساس حجیت ظاهر - امارات معتبره و اصول - عمل کند. نکته درخور توجه این است که در فضای مدیریت و مسائل مدیریتی در موارد بسیار بیشتری حکم واقعی مشخص نیست و نظریات یا قوانین مدیریت اسلامی باید بر اساس حجیت ظاهر طراحی شوند.

از این مهم‌تر اینکه در مقام عمل و تصمیم‌گیری در سازمان با توجه به اینکه مصالح و شرایط فضا را پیچیده‌تر می‌کنند، تقریباً در همه موارد یافتن حکم واقعی و یقین به منظور شارع در یک مسئله خاص برای تصمیم‌گیرندگان سازمانی و مدیران ناممکن می‌شود. به همین منظور اگر مدیر مسلمان بخواهد در تصمیم‌های خود در عرصه اجرایی پایبند اسلام باشد، باید به حجیت ظاهر و امارت و اصول رجوع کند. تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور نیز به همین معناست. به عبارت

بهرتر بر اساس تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور اگر حکم یقینی شارع درباره یک مسئله مشخص نباشد (که در عرصه عملیاتی مدیریت اغلب چنین است) نباید گمان کرد که می‌توان بر اساس نظر شخصی عمل کرد، بلکه باید به حجج و امارات روی آورد. البته واضح است که این وضعیت برای هنگامی است که مسئله از مسائلی نباشد که شارع آن را به خود افراد واگذار کرده است یا در منطقه الفراغ (صدر، ۱۴۲۴، ص ۴۴۳) قرار دارد.

۵. جایگاه تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور در کاربردی‌سازی تصمیم‌گیری اسلامی

حال که چستی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور تبیین شد، لازم است اهمیت تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور برای کاربردی‌سازی تصمیم‌گیری اسلامی را تبیین کنیم. به عبارت بهتر در این بخش لازم است تبیین شود که حجیت‌محور ساختن تصمیم‌گیری اسلامی چه نقشی در کاربردی شدن آن دارد؟

در پاسخ باید گفت هر نظریه مدیریتی و به تبع آن هر نظریه تصمیم‌گیری‌ای در صورتی مورد استفاده قرار می‌گیرد که مهم‌ترین معیار یا مهم‌ترین هدف در مدیریت مدرن را رعایت کند. این هدف مهم همان کارایی و اثربخشی است (سایمون، ۱۹۹۷). به عبارت بهتر یک نظریه تصمیم‌گیری تنها زمانی کاربردی است که پیش از هر چیز تصمیم‌گیرنده رغبت کند تا از آن بهره‌گیرد و در ادبیات مدیریت مدرن نیز اگر یک نظریه سودمندی و کارایی عملیاتی نداشته باشد، هیچ تصمیم‌گیرنده‌ای از آن استفاده نمی‌کند. پس نخستین گام برای کاربردی ساختن تصمیم‌گیری اسلامی، ایجاد کارایی عملیاتی برای آن است.

به همین دلیل اگر بتوانیم نشان دهیم که تصمیم‌گیری اسلامی کارایی عملیاتی دارد، این معیار مهم برای کاربردی‌سازی را کسب کرده‌ایم. از سوی دیگر برای کارایی عملیاتی تصمیم‌گیری اسلامی نیز لازم است به حجیت مراجعه کنیم. در ادامه کوشیده‌ایم کارایی عملیاتی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور را تبیین کنیم.

پیش از بحث درباره کارایی عملیاتی تصمیم‌گیری حجیت‌محور باید یادآور شد که حجیت‌محور شدن به‌تنهایی نمی‌تواند آنچه را برای کاربردی شدن تصمیم‌گیری لازم است فراهم کند و گام‌های دیگری نیز برای کاربردی و عملیاتی شدن این عرصه مورد نیاز است؛ اما به هر روی حجیت، معیار اصلی را برای کاربردی شدن، یعنی داشتن کارایی عملیاتی مهیا می‌سازد.

۶. کارایی عملیاتی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور

تا بدینجا مبانی نظری تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور در اندیشه اسلامی کانون بحث قرار گرفت و چستی این نظریه نیز تبیین شد. به‌علاوه اشاره شد که این نظریه در مقام عمل بسیار پرکاربرد بوده است و اگر تصمیم‌گیرندگان سازمانی قصد تصمیم‌گیری بر اساس احکام اسلامی داشته باشند (با توجه به اینکه رسیدن به حکم واقعی در این مسائل تقریباً بعید است) راهی جز تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور ندارند؛ اما با توجه به ماهیت کاربردی و عملیاتی علم مدیریت لازم است درباره کارایی عملیاتی این نظریه نیز بحث کنیم. به عبارت بهتر، تاکنون متوجه شدیم که وظیفه ما در هنگام نرسیدن به حکم واقعی، رجوع به تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور است؛ اما نتایج چنین تصمیم‌گیری‌ای چیست و کارایی عملیاتی آن در چه حدی است؟

در این زمینه نخست باید اشاره کنیم که چون ما معتقدیم شارع اسلام آفریننده جهان و نیز قوانین حاکم بر آن است، لذا عمل به قوانین و فرامین او (احکام واقعی) بیشترین کارایی عملیاتی را دارد؛ چراکه اوست که این عالم را آفریده است و لذا او بهتر از هرکسی می‌داند که چگونه می‌توان بهتر از این عالم استفاده کرد (طه، ۱۲۴؛ رعد، ۱۹-۳۰؛ آل عمران، ۴۲). البته در اینجا نباید کارایی عملیاتی را با سود مادی (که محور تصمیم‌گیری غربی است) (مارتین، ۲۰۰۶، ص ۲۰۲) مساوی در نظر گرفت، بلکه منظور سود واقعی و رشد است (مطهری، ۱۳۶۴، ص ۲۰۹).

حال پرسش این است که آیا تغییر از تصمیم‌گیری اسلامی بر مبنای احکام واقعی (که کارایی عملیاتی حداکثری دارد) به تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور، موجب کاهش این کارایی عملیاتی می‌شود یا خیر؟ برای پاسخ به این پرسش، راهبرد استفاده از نظریات اجتهادی اصولی فقهای شیعه و توسعه آن را به کار گرفته‌ایم. این راهبرد در ادامه تبیین شده است.

۶-۱. کارایی عملیاتی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور بر اساس ادبیات دینی

براساس منابع دینی و منظر فقها به طور کلی می‌توان گفت که سود و رشد اصلی (که هدف اصلی هر عمل و تصمیم از منظر اسلامی است) در عمل به وظیفه است (نساء، ۱۳ و ۱۴؛ هود، ۷) و همان‌طور که پیش از این نیز بیان شد، وظیفه تصمیم‌گیرندگان در هنگام عدم دسترسی به حکم واقعی، عمل به تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور است و لذا از آنجاکه تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور، مبتنی بر عمل به وظیفه است، از منظر اسلامی مهم‌ترین جزء کارایی را که رسیدن به رشد و عاقبت به خیری است، در خود دارد.

اما می‌توان در سطوح کوتاه‌مدت‌تر و جزئی‌تر نیز کارایی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور

را نشان داد؛ یعنی صرف‌نظر از اینکه رشد و عاقبت به‌خیرگی حاصل از تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور (از آنجاکه مبتنی بر عمل به وظیفه است) ثابت شد، می‌توان نشان داد که این نوع تصمیم‌گیری موجب رسیدن به نتایج دنیوی و کوتاه‌مدت سودمند و مشابه تصمیم‌گیری اسلامی براساس احکام واقعی می‌گردد. در این سطح می‌توان با دو راهبرد مراجعه به علم کلام شیعه و مراجعه به اصول فقه این منظر را به اثبات رساند. در بحث کلامی باید گفت که قاعده لطف (که از جمله مهم‌ترین قواعد کلام عدلیه پس از حسن و قبح عقلی است) (شهرستانی، ج ۱، ۱۴۱۵، ص ۶۵) شارع را ملزم می‌دارد تا کسی را که به دستور عمل کرده، هرچند نتوانسته نتیجه را حاصل کند (در شرایطی که گزینه حاصل از حکم ظاهری با گزینه حاصل از حکم واقعی متفاوت باشد) پاداش دهد (طوسی، ۱۴۱۱: ص ۳۶۵) و از آنجاکه عمل به وظیفه نباید موجب خسران شخص گردد، می‌توان گفت نتیجه‌ای که از این تصمیم برای تصمیم‌گیرنده حاصل می‌شود، مطلوبیتی مشابه مطلوبیت حکم واقعی دارد. به‌علاوه مطابق منظر عالمان شیعه، قاعده لطف از جمله قواعدی است که شارع اعمال آن را بر خود واجب کرده است (حلی، ۱۴۳۳ق، ص ۳۲۴؛ بحرانی، ۱۴۰۶ق، ص ۱۱۸). پس می‌توان گفت که کارایی عملیاتی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور نیز همیشه حاصل است. پژوهش‌های تخصصی‌تر در اصول فقه نیز همین موضع را تأیید می‌کند. در این میان مهم‌تر از همه بحث مصالح سلوکیه است. مطابق این منظر، حتی اگر عمل به حجیت با حکم واقعی مخالف باشد نیز شارع خود جبران اثر وضعی (به معنای عام آن) را بر خود لازم می‌دارد (شیخ انصاری، ۱۴۳۰ق، ص ۱۱۴).

علاوه بر این، با استفاده از نظریات اصول فقه عالمان شیعه می‌توان فصل قریب تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور و کارایی عملیاتی آن را نیز شناسایی کرد. به عبارت بهتر پرداختن به آرای اصولیین روشن می‌سازد که چه بخش‌هایی جزو نتایج تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور نیست. در این باره پیش از هر چیز باید گفت که تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور به هیچ‌عنوان موجب تغییر حکم واقعی که همان بهترین گزینه است، نمی‌گردد؛ چراکه حکم واقعی به قیام اماره متبدل نمی‌شود (وحید خراسانی، ۱۳۸۵). علاوه بر این، با توجه به اصول فقه شیعه، نمی‌توان توقع داشت که نتیجه تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور (صرف‌نظر از اینکه چه گزینه‌ای انتخاب می‌شود) دقیقاً مشابه تصمیم‌گیری اسلامی مبتنی بر احکام واقعی گردد؛ بلکه با استفاده از علم اصول تنها می‌توان گفت که عمل به تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور سبب می‌شود که تصمیم‌گیرنده مورد عقاب قرار نگیرد؛ و البته با توجه به مباحث کلامی که پیش از این مطرح شد، روشن است که این تصمیم‌گیری موجب می‌شود که هیچ‌گونه خسران و زیانی بر تصمیم‌گیرنده وارد نشود. جالب است

که رویکرد مقایسه‌ای نیز دقیقاً به همین موضع منتج می‌شوند. در ادامه به این رویکرد می‌پردازیم. در انتها باید اشاره کرد که علاوه بر ادبیات دینی، با استفاده از هم‌ارزی تصمیم‌گیری حجیت‌محور در پارادایم تصمیم‌گیری اسلامی با تصمیم‌گیری رضایت‌بخش در پارادایم تصمیم‌گیری غربی نیز می‌توانیم چنین نتیجه‌ای بگیریم. در این راستا با استفاده از تحقیقات مقایسه‌ای در مدل‌های تصمیم‌گیری، به‌ویژه مقایسه مدل‌های تصمیم‌گیری مبتنی بر یافتن پاسخ بهینه و مدل‌های مبتنی بر یافتن پاسخ رضایت‌بخش، تصمیم‌گیری حجیت‌محور هم‌ارز با تصمیم‌گیری رضایت‌بخش و تصمیم‌گیری مبتنی بر احکام واقعی هم‌ارز با تصمیم‌گیری بهینه گرفته شده است.

دو دسته اصلی از مسائل تصمیم‌گیری، مسائل مبتنی بر عقلانیت و مبتنی بر رضایت‌بخشی (عقلانیت محدود) هستند (سایمون، ۱۹۷۹). در مسائل یافتن نقطه بهینه، هدف یافتن پاسخ بهینه است که در منطقه موجه هیچ پاسخی بهتر از آن وجود ندارد؛ ولی در مسائل تصمیم‌گیری مبتنی بر پاسخ رضایت‌بخش، با توجه به ساختار خاص مسئله، یافتن پاسخ بهینه ممکن نیست. با این همه از طریق الگوریتم‌های مربوطه، می‌توان به پاسخی رسید که لزوماً نقطه بهینه نیست، ولی رضایت‌بخش است و به نسبت پاسخ‌هایی که به صورت ضمنی بررسی شده‌اند وضعیت بهتری دارد (جونیس، ۲۰۰۲).^۱ از حیث ریاضی اثبات شده است که تصمیم‌گیری مبتنی بر رضایت‌بخشی در انواع مسائل تصمیم‌گیری نتیجه‌ای به دنبال دارد که مطلوبیت آن به اندازه تصمیم‌گیری عقلایی و بر اساس نقطه بهینه است (بردن و کانولی، ۲۰۰۸، ص ۹۱). لذا با استفاده از رابطه هم‌ارزی میان تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور و تصمیم‌گیری رضایت‌بخش (و رابطه هم‌ارزی تصمیم‌گیری اسلامی مبتنی بر احکام واقعی با تصمیم‌گیری عقلایی و مبتنی بر یافتن نقطه بهینه)، نتیجه‌گیری شده است که تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور نیز نتیجه‌ای به دنبال دارد که مطلوبیت آن به اندازه تصمیم‌گیری اسلامی مبتنی بر احکام واقعی است.

نتیجه‌گیری

در بخش‌های پیشین تلاش شد تا پس از معرفی تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور در ذیل مفهوم حجیت‌ظاهر در ادبیات دینی کارایی عملیاتی آن نیز با دورا‌هبرد اثبات ریاضی و استفاده از نظریات اجتهادی عالمان شیعه در اصول فقه به نمایش گذارده شود؛ اما در کنار دلایل تفصیلی ریاضی و دینی مطرح‌شده در بخش‌های پیشین، جا دارد به صورت کاملاً دقیق روشن کنیم که کارایی عملیاتی

تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور در چه سطحی جاری است. با توجه به آموزه‌های دینی مطرح شده ذیل مفهوم حجیت به صورت کلی و حجیت‌ظاهر به طور خاص و با توجه به اثبات ریاضی مطرح شده، می‌توان کارایی عملیاتی این تصمیم‌گیری را در قالب اصول ذیل بیان کرد.

الف) عمل به تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور به هیچ‌عنوان موجب تغییر بهترین گزینه موجود در دنیای خارج نمی‌شود. به عبارت بهتر، اگر فرض کنیم که برای یک تصمیم‌گیری دو هزار گزینه قابل انتخاب موجود باشد و بهترین گزینه، گزینه دو هزارم باشد، و تصمیم‌گیرندگان براساس تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور گزینه ۱۹۹۰ را انتخاب کنند، عمل به تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور سبب نمی‌شود که چیزی در بیرون تغییر کند و بهترین گزینه از گزینه دو هزار به گزینه ۱۹۹۰ تغییر کند. واضح است که این منظر با اعتقاد شیعه بر حسن و قبح عقلی و اینکه «حکم واقعی به قیام اماره متبدل نمی‌شود» (وحید خراسانی، ۱۳۸۵) هم‌راستا است. البته واضح است که بر اساس حجیت‌ظاهر و اصول حاکم بر اجتهاد، چنین تصمیمی هیچ‌گاه از بهترین گزینه موجود چندان دور نخواهد بود؛ همان‌طور که در مثال عددی نیز این مسئله نشان داده شد؛

ب) عمل به تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور موجب نمی‌شود نتایج اجرایی گزینه انتخابی تغییر کند. به عبارت بهتر نه تنها گزینه انتخابی، بلکه نتایج تصمیم‌گیری اسلامی بر اساس احکام واقعی و تصمیم‌گیری اسلامی حجیت، یکی نیست. اثبات ریاضی و استدلال‌های اصول فقهی هر دو این مسئله را تأیید می‌کنند؛ اما در این باره تبیین ریاضی ساده‌تر به نظر می‌رسد. به عبارت بهتر، اگر نمودار مطلوبیت هر یک از این دو نوع تصمیم‌گیری رسم شود، خواهیم دید که هرچند مساحت سطح زیرین این دو نمودار یک‌سان است، اما این دو نمودار شکل یک‌سانی ندارند. این تبیین علاوه بر اینکه یکی نبودن نتایج این دو تصمیم‌گیری را نشان می‌دهد، نکته بعدی در مورد تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور را نیز روشن می‌سازد؛

ج) عمل به تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور به همان اندازه که تصمیم‌گیری اسلامی مبتنی بر احکام واقعی کارایی و مطلوبیت دارد، کارایی و مطلوبیت دارد؛ هرچند ممکن است شکل و نوع این مطلوبیت‌ها یک‌سان نباشند. یک‌سان نبودن شکل سطح زیرین نمودارها و مساوی بودن مساحت آنها حاکی از همین مسئله است.

در نهایت باید افزود که مهم‌ترین مسئله درباره تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور، اجرایی و عملیاتی بودن است. صرف‌نظر از اینکه این تصمیم‌گیری چه میزان کارایی و مطلوبیت دارد، باید توجه داشت که اجرای این تصمیم‌گیری در فضای مدیریتی، شدنی و امکان‌پذیر است و ای بسا که همین دلیل برای توجه به آن کافی باشد. پس همان‌طور که پیش از این نیز به تفصیل تبیین شد، در صورتی که بخواهیم

در تصمیم‌گیری‌های مدیریتی واقعاً به آموزه‌های اسلامی پایبند باشیم، با توجه به پیچیدگی، نبودن و متغیر بودن مسائل مدیریتی، تقریباً در همه موارد باید به تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور روی آوریم. در پایان پیشنهاد می‌شود که در پژوهش‌هایی مجزا تلاش شود تا تصمیمات مدیریتی پرشماری که اولیای الهی و معصومین به عنوان مدیر اخذ کرده‌اند، تحلیل و مدل‌سازی شود. در کنار این مدل‌سازی‌ها (که هر یک نیازمند پژوهشی تفصیلی و مجزاست) باید چندین نمونه از تصمیم‌گیری‌های عالمان دینی در مقام مدیران یا رهبران جامعه، تبیین و مدل‌سازی شود. باید توجه داشت که در مقام مدل‌سازی هر یک از این تصمیم‌ها، فرایند القای خصوصیت به صورت کامل اعمال شود. پس از این می‌توان در یک فرایند پژوهش تصمیماتی مشابه از هر دسته را انتخاب کرد (تصمیمات اولیای الهی، به عنوان نمونه تصمیم‌گیری مبتنی بر احکام واقعی و تصمیمات عالمان دینی، به عنوان نمونه تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور) و کارایی عملیاتی هر یک را مورد مقایسه قرار داد. نتیجه این مقایسه در اثبات نظریه این پژوهش نیز مؤثر خواهد بود که البته اجرای آن مستلزم انجام مجموعه مفصلی از پژوهش‌های مقدماتی است.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- آخوند خراسانی، ملا محمد کاظم (۱۴۱۳ق). کفایة الاصول. قم: انتشارات لقمان.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۵ق). کمال‌الدین و تمام النعمه. قم: اسلامیه.
- امیری، علی نقی (۱۳۸۸). مدیریت اسلامی رویکرد فقهی اجتهادی، روش‌شناسی علوم انسانی. شماره ۳. ۷۵-۵۸.
- انصاری، مرتضی (۱۴۲۰ق). فرائد الاصول (رسائل شیخ الاعظم). قم: مجمع فکر الاسلامی.
- بحرانی، ابن میثم بن علی (۱۴۰۶ق). قواعد المرام فی علم الکلام. قم: مکتبه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- بدری، تحسین (۱۴۲۸ق). معجم مفردات أصول الفقه المقارن. تهران: المشرق للثقافه والنشر.
- جوادی آملی، مرتضی (۱۳۷۲). نحوه سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری در مدیریت اسلامی، نشریه مدیریت دولتی. ۲۳-۱۲-۳۲.
- حجازی‌فر، سعید، و خانی، علی (۱۳۹۴). مأخذشناسی تحلیلی کتب مدیریت اسلامی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- حسینی، محمد (۱۴۱۵ق). معجم المصطلحات الأصولية. بیروت: مؤسسة العارف للمطبوعات.
- حسینی، محمد (۲۰۰۷). تطبیقات فقهیه لمصطلحات علم الاصول. دمشق: تراث‌الدینی.
- حلّی، علامه حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۳۳ق). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد. قم: موسسه النشر الاسلامی.
- خندان، علی اصغر (۱۳۸۸). درآمدی بر علوم انسانی اسلامی. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۲۲ق). محاضرات فی الاصول الفقهیه. قم: مؤسسه احیاء آثار الامام خویی.
- دهقانی، لیلیا و همکاران (۱۳۹۱). بررسی تأثیر ادراک عدالت بر تصمیم‌گیری مدیران مبتنی بر آموزه‌های اسلامی، مدیریت اسلامی. ۲.
- راوندی، قطب‌الدین سعید بن هبة الله (۱۴۰۹ق). الخرائج و الجرائح. قم: موسسه الامام مهدی علیه السلام.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۴۱۵ق). ملل و نحل. بیروت: دارالمعرفه.
- صدر، سیدمحمد باقر (۱۴۰۸ق). مباحث الاصول. قم: مطبعة مركز النشر - مکتب الاعلام الاسلامی.
- _____ (۱۴۲۴ق). اقتصادنا. قم: مکتبه الاعلام الاسلامی.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۱ق). کتاب الغیبه. قم: دارالمعارف الاسلامیه.
- _____ (بی تا). الفهرست. نجف الاشرف: المکتبه المرتضویه.
- عزیزی، سیدمجتبی (۱۳۹۲). درآمدی بر آموزش تحلیل سیاسی. تهران: شورای سیاست‌گذاری ائمه جمعه، معاونت فرهنگی.
- عزیزی، مهدی، و رازینی، روح‌الله (۱۳۹۴). طراحی مدل تصمیم‌گیری با رویکرد اسلامی، مدیریت اسلامی. ۴.

- علوی، سیدعلی (۱۳۸۶). درآمدی بر تأثیر مؤلفه‌های فرهنگ اسلامی بر تصمیم‌گیری، اندیشه مدیریت. ۱.
- غفاری، غلامرضا (۱۳۸۸). منطق پژوهش تطبیقی، مجله مطالعات اجتماعی ایران. ۳ (۴):
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۰). امدادهای غیبی در زندگی بشر. تهران: صدرا. چاپ بیست و پنجم.
- _____ (۱۳۹۰). امامت و رهبری. تهران: صدرا. چاپ ششم.
- نائینی، محمدحسین، و خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۹ق). اجود التقریرات. قم: مؤسسه صاحب الامر (عج).
- وحید خراسانی، حسین (۱۳۸۵). تقریرات درس خارج فقه:

<http://mfef.ir/taghrirat/54-vahid.html>

- Badaracco, Joseph L (2016). The “Maximize Profits” Trap in Decision Makin , *Harvard Business Revie* . 16.
- Bearden, Neil and Connolly, Terry (2008). *On Optimal Satisficing: How Simple Policies Can Achieve Excellent Results*. DECISION MODELING AND BEHAVIOR IN COMPLEX AND UNCERTAIN ENVIRONMENTS. New York: Springer.
- Bellman, R (1957). *Dynamic Programming*. Princeton University Press, Princeton, N..
- Bryan D. Jones (2002), Bounded Rationality and Public Policy: Herbert A. Simon and the Decisional Foundation of Collective Choic , *Policy Science* . 3 (3p. 269-284.
- Cohen, Michael D., March, James G. and Olsen, Johan P, (197). ‘A Garbage Can Model of Organizational’ Choice, *Administrative Science Quarterl* . 17 (1): 1–25.
- Hendry, John (2013). *Management: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Joseph, John Klingebiel, Ronald (2016). Centralized Decision Making Helps Kill Bad Products. Harvard Business Review: OCTOBER 18, 2016.
- Kahneman Daniel, Slovic, Paul and Tversky, Amos, (198,). Judgement under Uncertainty: Heuristics and Biases. Cambridge University Press.
- Kahneman, Daniel, 2011, *Thinking, Fast and Slow*. Allen Lane.
- Latty, Tanya and Beekman, Madeleine (2011). Irrational decision-making in an amoeboid organism: transitivity and context-dependent preferences. *Biological Science* . 1703,; 307-312.
- Lindley, D. V. (1961). Dynamic programming and decision theory. *Applied Statistics*, 10: 39–51.
- March, James ., (198). *Decisions and Organizations*. Blackwell.

- Martin, Lawrence L. (2006). *Jeremy Bentham: On Organization Theory and Decision Making, Public Policy Analysis, and Administrative Management*. Handbook of Organization Theory and Management the Philosophical Approach. London: Taylor & Francis.
- McQueen, J. B. and Miller, R. G. (1960). Optimal Persistences Policie , *Operations Researc* . 8: 362–380.
- Mintzberg, Henry (200,). *Tracking Strategie* . New Yor : oxford university press.
- Pidd, Michael and lewis. Paul D. (2001). Innovative Research in OR / M , *European Journal of Operational Researc* . No 3p 1-13.
- Pugh, Derek (200). *Organization Theory: Selected Classical Readings*. 5th edition. Penguin.
- Schrage, Michael (2016). How the Big Data Explosion Has Changed Decision Making, *Harvard BusinesswReview?* No 8. AUGUST 26
- Simon, Herbert A. (196,). *The New Science of ManagementnDecision*. New York: Harpar and row.
- Simon, Herbert A. (1979). Rational Decision Making in Business Organization., *The American Economic Revie* . 6 (4p. 493-513
- Simon, Herbert A, (199). *Administrative Behaviour: A Study of Decision Making Processes in Administrative Organizations*. 4th edition. Free Press.
- Vroom, Victor H, (197). ‘A New Look at Managerial Decision’ Making, *Organizational Dynamic* . 5 (1): 66–80.
- Wakker, PeterpP. (2011). *Prospect Theory*. Cambridge: Cambridge university press
- Weick, Kar, (199,). *Sense Making in Organizations*. New York: Sage.